УДК

А.Н. Хәсәнова

ФАТЫЙМАИ-ФӘРИДӘ ВАҺАПОВА-НӘҮРУЗОВАНЫҢ «СИБИРИЯ» ГАЗЕТАСЫНДА БАСЫЛГАН МӘКАЛӘЛӘРЕННӘН

Статья приурочена к 135-летию со дня рождения Фатимы-Фариды Вагаповой-Наурузовой и служит цели увековечения памяти о просветительнице, одной из первых татарских журналисток из числа женщин. Автором освещается ее биография, а также затрагиваются основные темы и вопросы, поднятые Фатимой-Фаридой Вагаповой-Наурузовой на страницах газеты «Сибирия» (издавалась в городе Томск с 18 февраля 1912 г. по 31 августа 1913 г. 3–4 раза в неделю на татарском языке). В газете она вела раздел «Мир женщин», где рассматривала такие актуальные вопросы, как положение женщин в семье и обществе, борьба женщин за образование, повышение качества обучения в женских школах, о важности изучения русского языка, и о необходимости обучения татарок в русских учебных заведениях, о воспитании детей и т.д.

Ключевые слова: Фатима-Фарида Вагапова-Наурузова, газета «Сибирия», просветительство, женский вопрос, обучение женщин, школы.

The article is dedicated to the 135th anniversary of Fatima-Farida Vagapova-Nauruzova's birth and serves the purpose of perpetuating the memory of the educator, one of the first Tatar female journalists. The author covers her biography and also touches upon the main topics and issues raised by Fatima-Farida Vagapova-Nauruzova on the pages of the newspaper "Sibiriya". In the newspaper she led the section "World of Women" where she considered such topical issues as the position of women in the family and society, the struggle of women for education, improving the quality of education in girls' schools, the importance of studying the Russian language and the need to educate Tatar women in Russian educational institutions, raising children, etc.

Keywords: Fatima-Farida Vagapova-Nauruzova, newspaper "Sibiriya", education, women's issue, education of women, schools.

XIX гасыр азагы – XX йөз башы татар милли мәгарифен үстерүгә көч куйган, хатын-кызларның бәйсезлеге өчен көрәшкән милләт хадимәләре арасында Фатыймаи-Фәридә Нәүрузова исеме аерым бер урын алып тора.

Фатыймаи-Фәридә Нәүрузова 1889 елның 25 февралендә Чистай шәһәрендә сәүдәгәр Мортаза Ваһапов гаиләсендә бердәнбер бала булып дөньяга килә. Бала чагыннан ук аң-белемгә омтылган кыз башлангыч белемне абыстайдан ала. Әтисе Мортаза, сәүдә эшләре белән Россиянең төрле почмакларында булган, Төркиягә барып, андагы тормышны үз күзе белән күргән кеше буларак, кызына дөньяви белем бирү юлларын эзли. Чистайда кызларга заманча белем бирә торган татар мәктәпләре әле булмау сәбәпле, гаилә 1892–1894 елларда

Төркиядә яши. Истанбулда Фатыймаи-Фәридә кызлар өчен ачылган төрек башлангыч мәктәбенә укырга йөри. Туган якларына кире әйләнеп кайткач та, кызына тирәнтен белем бирү теләге белән, әтисе Фатыймаи-Фәридәне 1895 елда Казанга укырга илтә. Ләкин ара ераклыгы, сагыну хисе аны кызын кире барып алырга мәҗбүр итә. Бу вакытта күршеләрендәге мәшһүр ишан Мөхәммәдзакир Камаловның улы Ибраһим үз сеңелләренә дәрес бирә башлый, Фатыймаи-Фәридә дә аларга кушыла. Истанбул, Каһирәдә белем алган алдынгы карашлы Ибраһим Камалов, 1901 елга кадәр, Мәккәи-Мәдинәгә укырга киткәнче, кызларга белем бирә. Аннан соң Фатыймаи-Фәридә Нәүрузова Казанда Галимҗан Баруди хатыны Маһруй абыстайның җәдит мәктәбендә бер ел укый. 1904 елда исә янәдән укуын Мәдинәдән кайткан Ибраһим әфәнде Камаловта дәвам итә – география, табигать белеме, арифметика, тарих фәннәрен өйрәнә. Төрек, гарәп, фарсы телләрен өйрәнү белән бергә, рус теле укытучысыннан дәресләр ала, әдәбият белән кызыксына. Мөгаллиме Ибраһим Камаловның бай китапханәсеннән файдалану, XX йөз башы алдынгы фикер ияләренең иҗатлары белән танышу, һичшиксез, Фатыймаи-Фәридәнең алдагы эшчәнлегенә зур этәргеч була. Нәкъ менә шушы вакыттан ул үзенең тормышын уку-укыту, татар хатын-кызларын аң-белемле итү, аларның хокуклары өчен көрәш юлына багышлый. Әлеге максатларга ирешүдә татар кызлары өчен махсус мәктәпләр ачу зарурлыгын, аларга алга таба үсү, һөнәр алу мөмкинлеген тудыруны тормышка ашыру аның яшәешенең төп мәгънәсенә әйләнә. Әле Чистайда яшәгәндә үк, 16 яшьлек Фатыймаи-Фәридә 1903–1904 елларда, үз йортларында башлангыч җәдит мәктәбе оештырып, кызларга дәресләр бирә башлый. Аның беренче шәкертләре арасында танылган шагыйрә Сания Гыйффәт, мөгаллимәләр Рабигаи-Надирә Садыйкова, Мәрхәбә Батыршина һәм яшьлек дусты Зәйтүнә Юльметова да бар.

1907 елда Ваһаповлар гаиләсе хәзерге Ютазы районы Кәрәкәшле авылына күченә. Бу авылда да, беренче эш итеп, Фатыймаи-Фәридә кызлар өчен мәктәп ачу эше белән йөри башлый. Үз акчасына мәктәп бинасын арендага алып, аны кирәкле әсбаплар белән баета, «Йолдыз» китапханәсе нәшер иткән дәреслекләрне яздырып алып, шул ук елның 17 сентябрендә 5 –6 кызны кабул итә һәм укыту эшенә керешә. Көндәлекләреннән күренгәнчә («Тормыш» газетасы, 1914 ел, 7, 9, 12, 16 март), инде февраль айларына укучыларының саны 15 кә җитә, ә ел ахырына 70 кә якынлаша. Кичләрен олырак яшьтәге ханымнарны, абыстайларны җыеп, аларны төрле китаплар белән таныштыра, укырга-язарга өйрәтә. Тора-бара инде бирегә күрше авыллардан да килеп укый башлыйлар.

Кәрәкәшледә бер ел торып, 1908 елда Фатыймаи-Фәридә Томскидан килгән Мөхәммәтвәгыйзь Нәүрузов исемле мөгаллимгә кияүгә чыга. Томскида да Фатыймаи-Фәридә мөгаллимлек эшен дәвам итә. Башта мәхәллә мәктәбендә эшләп ала, соңыннан 1909 елда башлангыч мәктәп мөгаллимәсе таныклыгына имтихан тотып,

шәһәр идарәсенең рәсми рөхсәте белән, җәдит кызлар мәктәбе ачуга ирешә. Бу мәктәп Томскида рәсми рәвештә ачылган беренче татар мәктәбе була.

Шушы чорда ул шәһәрнең иҗтимагый тормышында да актив катнаша башлый, тарих, балалар тәрбиясе, гаилә мәсьәләләре, хәйриячелек белән шөгыльләнгән күптөрле җәмгыятьләрнең әгъзасы булып тора.

Белемен күтәрү нияте белән Фатыймаи-Фәридә Нәүрузова рус кызлар гимназиясендә укый, университетка керергә әзерләнә. Шәһәрнең татар мохитендә генә кайнашмыйча, рус хатын-кызлары белән дә аралаша. Аларның тормышы, яшәү рәвеше белән танышып, татар хатын-кызларын да үз хокукларын яклый алырлык, үз бәхете өчен көрәшүчеләр булуларын күрергә тели, үз фикерләрен газета-журналларга язган мәкаләләрендә чагылдыра. Аның беренче каләм тибрәтүе 15–16 яшьләрендә үк башлана: «Әлгасрелҗәдид» журналында мәкаләләре дөнья күрә. Томскида аның публицистик эшчәнлеге киң колач ала. 1912 елның февраленнән алар, ире белән берлектә, сәяси, икътисади, әдәби, милли «Сибирия» газетасын чыгара башлыйлар. Әлеге газета битләрендә эчке һәм тышкы сәясәткә, икътисад һәм сәүдәгә, урта һәм югары белемгә, татар мәдәниятенә багышланган мәкаләләр басыла. Фатыймаи-Фәридә, газетаның беренче саныннан ук, «Хатын-кызлар дөньясы» исемле сәхифә оештырып җибәрә. Биредә татар хатын-кызларының хокуклары турында сөйләнелә, аянычлы хәлләре тасвирлана, аларны иҗтимагый тормышка тарту, кыз балалар мәктәпләрендә укытуның сыйфатын күтәрү, укучыларны тормышка яраклы итеп хәзерләү, һөнәрле булу, рус теле өйрәнүнең әһәмияте, рус мәктәпләрендә, гимназия һәм югары уку йортларында укуның хатын-кызлар өчен кирәклеге һ. б. мөһим мәсьәләләр яктыртыла. Бүлек материаллары, гадәттә, беренче яки икенче биттә басыла. Башта бу сәхифәнең бердәнбер авторы Фатыймаи-Фәридә ханым гына булса, соңрак редакциягә илнең төрле почмакларыннан хатлар, язмалар килә башлый, кайберләре газетада басылып та чыга. Мәсәлән, шул чорның мәшһүр хатын-кызлары – Маһруй Мозаффария, Фәхрелбанат Сөләймания, Багбостан Мөэмнова кебек танылган мөгаллимәләрнең язмалары газета битләрендә дөнья күрә. Хатын-кыз проблемаларын яктырткан мәкаләләр башка бүлекләрдә дә урын ала бара. Шул рәвешле үзенең бөтен гомерен хатын-кыз мәсьәләсенә багышлаган Фатыймаи-Фәридә ханым «Сибирия» газетасын хәбәрдарлык, кыю фикер өчен мәйдан итә.

1913 елда Фатыймаи-Фәридә, салкын тидереп, туберкулёз белән авырый башлый. Башта Уфага, соңыннан әти-әнисе янына Кәрәкәшлегә кайта. Авыр булса да, эшен дәвам итәргә тырыша, 1913 елның 18 октябреннән Уфада «Сибирия»нең дәвамы буларак чыга башлаган «Тормыш» газетасына мәкаләләрен даими рәвештә җибәреп тора. Кызганычка каршы, зур планнар белән яшәгән Фатыймаи-Фәридә 1914 елның 16 февралендә 25 яшендә вафат була.

Фатыймаи-Фәридәнең соңгы үтенечен истә тотып, Ютазы районының Кәрәкәшле авылында 1915 елның 11 ноябрендә кызлар мәктәбенә нигез салына.

1917 елда уздырылган Бөтенроссия мөслимәләренең беренче съезды вакытында җыелган вәкилләр хөррият өчен көрәштә корбан булган каһарманнарны, мәшһүр татар кызларын – Зөһрә Акчурина-Гаспринская һәм Фатыймаи-Фәридә Нәүрузованы аягүрә басып искә алалар. Шушы съездда аларны «милләт аналары» дип атыйлар. Чыннан да, милләтнең киләчәген нәкъ менә хатын-кызларның мәгърифәтле булуында, алга таба үз халкына хезмәт итәрдәй балалар тәрбияли алуларында күргән Фатыймаи-Фәридә ханым да, татар халкы тарихында якты эз калдырган милләт хадимәсе, милләт анасы булып яши бирә.

Фәнни даирә игътибарына Фатыймаи-Фәридә Нәүрузованың «Сибирия» газетасының «Хатын-кызлар дөньясы» сәхифәсендә дөнья күргән дүрт мәкаләсе тәкъдим ителә.

Безнең мөселман хатын-кызының тормышы, мәдәни халык карашында бик начар, бик авыр төсле булса да, үзләре, ягъни мөселман хатын-кызлары, үз тормышларыннан бик разыйлар, алар бер дә үзләренең тормышларының үзгәрүене теләмиләр. Һәм хакыйкатьтә һәркемнең тормышка карашы үзенчә булганга, алар карашында да тормыш шундый артык булырга ярамыйдыр. Бала кечкенә вакытында ук тормыш бары Алланың тәкъдире илә генә була диеп әйткән кешеләр арасында үскәнгә, бу игътикад[1] аның да канына сеңә. Үсеп җиткәч, ата-анасына бер сүз дә әйтми, алар биргән җиргә бара. Баргач та, ире илә мөмкин кадәр яхшы торырга, аның күңелен табарга тырыша. Әхлак ягыннан безнең мөселман хатын-кызын бик мактарга да ярыйдыр. Ул һәрвакыт иренең ризалыгын алу ниятендә булганга, аның һәрбер хезмәтне авырсынмый эшли, өйне җыя, ашны пешерә, киемне тегә, балаларны карый, ире исереп, эштән чыгып кайтканда да, ул бер сүз әйтми, авырсынмый, шул ирне тәрбияли, аның кайгысын күрсә, чын күңеле илә кайгыра, хаста булса, төн йокламый янында уздыра. Ире никадәр үзен җәбер итсә дә, күп вакытта яшерергә тырышадыр.

Әлхасыйль,[2] кулыннан килгән һәр эшне һич аямый эшлидер. Әлбәттә, баштан тәрбия күреп, идарәи бәйтия[3], бала тәрбиясе кеби эшләр хакында мәгълүматы булмаганга, үзенең эшендә кимчелек итсә дә итәдер. Ләкин ул кимчелекләр белеп эшләнмәгәнгә, ачуланудан бигрәк, гафу ителергә тиешдер.

Безнең Русиядәге ислам хатыннарының тормышы башка җирдәге мөселман хатын-кызларыннан күп аерымдыр.

---

[1] Игътикад – ышану.

[2] Әлхасыйль – кыскасы.

[3] Идарәи бәйтия – өй эшләре.

Безнең татар хатынының тормышта иренә тәэсире, сүзне кабул иттерүе төрле вакытта төрлечә буладыр. Кайвакытта кечкенә генә бер капризы илә иренең башын әйләндергән, үзенең теләгәнне эшләтә алган бер хатын, икенче вакытта бер бик мөһим нәрсә хакында да, иренә авыз ачып бер сүз дә әйтә алмыйдыр. Вә һәрнәрсәне иренең күзлеге аркылы караганга, ул үзенең фикерне эшләтәсе килми, ире ни итсә, шул эшне бик дөрес диеп ышанадыр. Вә аны шул фикереннән һичкем кайтара алмыйдыр.

«Авыл хатыннары мөстәсна[1] булганда», татар хатыны тормыштагы авырлыгы да күтәрмидер. Башка милләт хатын-кызлары ирләренә төрле яктан ярдәм иткәндә, безнекеләр ирләре китергәнне ашап кына яталар. Шуның өчен эштә бер дә катышлары булмаганга, ирләр хатыннарны бик түбән санап, һәрвакытта аларны кимсетә вә шактый гакыл иясе, яңаруны ярата торган ирләр дә «хатыннарның сачләре озын, гакыллары кыска» мәкалене тугры килгән саен әйтеп кенә торалар. Вә һәр тугрыда үзләрене камил хуҗа диеп белеп, хатыннарына теләгәнчә каты мөгамәләдә булалар. Вә бер эшләре турысында да хатыннарының фикеренә карамыйлар. Үзләре теләгәнчә кәефләрене кылалар. Малны табучы үзебез генә бит диеп, хатыннарының көн буе бер почмакны саклауларны искә дә алмыйлар. Хатыннар үзләре дә баштан яхшы тәрбия күрмәгәнгә, бала тәрбиясе, идарәи бәйтия кеби эшләрдә мәгълүматлары булмаганга, ихтыярсыз, ирләренең дудкаларына биергә мәҗбүр булалар. Бу җәһәт лә бичара татар хатын-кызларының тормышы коллар тормышына охшыйдыр. Бу күңелсез тормыштан кортылмак өчен гыйлем кирәкдер. Гыйлем һәр иләмсез нәрсәне матурландырадыр. Гыйлем инсанны дөньяда, ахирәттә сәгадәткә[2] өндидер.

Фатыймаи-Фәридә
Сибирия. 1912. 25 февраль. № 2

Заман алмашынып торганга, тормышның һәртөрле үзгәрешенә каршы тора алмаган инсан изелә вә югаладыр. Татар хатыннарының бернәрсәгә дә көчләре җитмәве, үзләренең фикерләрен ирләренә кабул иттерә алмауларының зарары бала тәрбиясендә бик ачык күренәдер. Бигрәк моннан зарар күрүчеләр – кызлардыр. Бичара кыз баланы озак вакытлар укытып, аның укыганы өчен күп акча түләргә авырсыналар. Кызлары унбер, унике яшькә җитү илә: «Аллага шөкер, кызым кул арасына керерлек булды. Эшкә бөгә башларга вакыт» диеп, кызларыннан өй хезмәтләрен иттерә башлыйлар. Бер яктан караганда, аналарының бу эшләре кызларын яшьтән үк өй эшләренә өйрәтер өчен булганга, мактарга яраса да, күп вакытта аналар үзләре өй эшен яхшы белмәгәнгә, кызларын да аена өч сум жалование ала торган хезмәтче җирендә йөртәләр. Вә бичараны гомер буена шул өчдүрт сумлык хезмәтче ясап калдыралар.

[1] Мөстәсна – чыгарма.
[2] Сәгадәткә – бәхеткә.

Бер кыз укый-яза белсә, «үзенә кирәкне белде инде» диеп, чәчәк кеби мәгъсум баланы вакытсыз укуыннан туктаталар. Ул кыз гомер буена шул сузып-сузып укудан, ярым-йорты язудан башкасын белмидер. Тарих, җәгърафия, хисаб, тарих, табигый кеби дөньяда тора торган кешегә иң кирәк булган гыйлемләрне бар диеп тә белмиләр.

Бу көнгә кадәр безнең тормышыбыз һаман бер юл илә барганга, безнең аналарыбыз да башка милләт хатын-кызлары кеби, тормыштагы авырлыкның берсен дә күтәрми, тыныч кына, үз өйләрендә ирләре китергәнне ашап кына ятсалар да, ул вакытта бик бәхетле булып, бер кайгы да күрмәсәләр дә, бу тормышның актыгы бик куркынычлыдыр. Чөнки ирләрнең кәсепләре начарлана, ирләр һәрвакыт файда юклыктан, расход күплектән зарлана башлаганга, татар хатыннарына да үзләренең бу көндәге рольләрне алмаштырырга тугры киләчәктер. Кыскасы гына: татар хатыны бик саф, иренә итагатьле, чын күңеле илә иренә ярарга тырышып хезмәт итүче булса да, иренә ярдәмче, кайгылы вә авыр сәгатьләрендә юатучысы була алмыйдыр.

Тормышнын сәбәпләреннән хәбәре вә үз өенең тышындагы эшләрдән мәгълүматы булмаганга, Алла сакласын, ире үлсә яисә хаста булса, яшь балалары илә мохтаҗ булып каладыр.

Гомерне кара хезмәт илә үткәрергә, тамагыны да мең бәла илә туйдырырга мәҗбүр буладыр. Киләчәктә шундый бәхетсезлекләр язмасын өчен, бу көннән кызларыбызны чынлап тәрбия итәргә, аларны тормыш илә таныштырырга, киләчәктә милләт анасы, чын мөселман хатыны булырлык бер дәрәҗәгә китерергә тиештер.

Бу көннән үк шул тәрбияне бирү дин, дөнья җәһәтеннән фарыздыр. Тәрбияле аналарның сөекле балалары да тәрбияле, бәхетле булырлар. Шуның өчен дә «бәхет малда түгел, бәлки гыйлемдә, тәрбиядә»дер дигәннәр.

Фатыймаи-Фәридә
Сибирия. 1912. 3 март. № 3

Хатын-кызга бер дә права бирмәенчә, өйдә генә ябып яткырганда да, алар бик күп нәрсәне белергә мәҗбүрдерләр. Өйнең бөтен тәрбиясе: ашарга-эчәргә хәзерләү; кисү, тегү кеби эшләр хатыннарның иң беренче вазифалары булганга, шул һөнәрләр хакында махсус кагыйдәләрне белмәгән бер хатын ана исемене алырга, йортыны идарә кылырга лаек түгелдер. Безнең аналарымыз кызларны үз яннарында булыштырып, яшьтән үк югарыда сөйләнгән эшләрне гамәли рәвештә өйрәтсәләр дә, бу көнге хәлләренең үзгәрүе сәбәпле, аналарымыз өйрәткән эшләр илә генә кәнагатьләнерлек түгелдер.

Әүвәлдә майның кадагы 15, ит 5, он поты бер сум улган вакытта пешергән ашларны хәзер ул вакыттагы форма илә пешереп булмый. Иң беренче, кирәкле нәрсәләрнең бәһасе үзгәрү илә ашларымыз да үзгәрәдер. Әбиләребез, аналарыбызның өйрәткән юлы илә генә пешергәндә без бу көндә күп мәсарыфка[1] дучар булырга тиештер.

[1] Мәсарыфка – чыгымга.

Шуның кеби, тегү эшендә дә, әүвәлге күлмәкләребез артык сырлы булганга, аналарыбыз өйрәткәнчә тегеп кенә аладыр идек. Хәзер ул күлмәкләр ташланып, Яурупа модасы илә киенә башладык.

Хәлбуки, Яурупа модасы илә күлмәк тегәр өчен үзенә махсус тегү гыйлемене өйрәнергә кирәк, юкса, үзебез тегәбез диеп, белер-белмәс яурупача тегеп маташсак, материал әрәм итүдән башка эшкә ярамаячактыр. Шуның өчен, ихтыярсыз, киемнәребезне марҗага биреп, болай да тар булган икътисади хәлебезне тагы да тарайтырга мәҗбүр булабыз. Алай итмәс идек, безнең дә кеше төсле киенәсебез килә, үзебез тегә белмибез. Татардан тегүче юк.

Безнең аз-маз ачылган кызлар мәктәпләрендә кул һөнәре дия бәйләү, чигү кеби һөнәрләр өйрәтелсә дә, бу да әсаслы[1] түгелдер. Кисү, тегү кеби эшләребез дә өйрәтелмәгәнгә, мәктәпләребез бу ихтыяҗыбызны тутыра алмыйлар (Казанда Фатыйха ханым Аитова идарәсендәге мәктәптә кисү, тегү һөнәрләре өйрәтелсә дә, мондыйлар бик аздыр).

Хатын-кызны сәфаләттән[2] коткару өчен аларны һөнәргә өйрәтү бик тиештер. Ләкин без хәзер никадәр тырышсак та, үзебез мондый һөнәр мәктәпләрене максатыбызга муафикъ[3] итеп, тиз ача алалырбыз диеп уйлый алмыйм. Җәмгыятьләребез булса, ир балалары өчен дә әллә никадәр газапланганнан соң гына берәр мастерской ача алалар. Шуның өчен үзебез ачканчы яисә ачканны көтеп ятканчы, ватандашларыбыз руслар тарафыннан ачылган шундый мәктәпләргә кереп, үзебезнең белемебезне арттыру, икътисади хәлебезне яхшырту чарасына керешү бик тиештер. Мондый һөнәр мәктәпләре күп шәһәрләрдә була.

Безнең Томскида 1905 елда шәһәр идарәсе тарафыннан Себердә беренче мәртәбә мөкәммәл[4] һөнәр мәктәбе ачылмыштыр. Бу мәктәпкә бер класслы мәктәптә имтихан биргән, русча шәһадәтнамәсе булган кызларны кабул итәләр. Уку мөддәте[5] өч ел булып, кисү, тегү, бәйләү, чигү, рәсем кеби кул һөнәрләреннән башка, гомуми фәннәрдән рус теле, хисап, кәсер гади[6], кәсер әгъшари[7], физика, тарих, җәгърафия, счетоводство кеби мөһим булганнарны укыталар. Дин, милләт аермасына карамый, һәрбер 11 яшьтән ким булмаган бала кабул ителәдер. Хакы бары айга бер сум улып, рәсем өчен янә өч сум алынадыр.

Ибтидаи мәктәп бетерүенә шәһадәтнамәсе булмаса яисә бары һөнәр генә өйрәнергә теләсә, дүртенче курска курсистка исеме илә кабул ителеп, бер елда мөкәммәл рәвештә кисү, тегү һөнәрләре өйрәтеләдер. Бонының хакы елга утыз сум. Унбиш сумны мәктәпкә кергәндә бирергә кирәк. Метрический сведениядән башка документ кирәкмидер.

[1] Әсаслы – нигезле.
[2] Сәфаләттән – түбәнлектән.
[3] Муафикъ – яраклы, туры килгән.
[4] Мөкәммәл – камил.
[5] Мөддәте – срогы.
[6] Кәсер гади – гади вакланма.
[7] Кәсер әгъшари – унарлы вакланма.

Бу мәктәп махсус фәкыйрь халыкка ярдәм булсын, алар тиешле һөнәрне өйрәнеп, башкаларга мохтаҗлыктан котылсыннар өчен тәэсис ителгәнгә[1], безнең мөселман кызларына бу мәктәптән файдалану бик тиешдер.

Безнең йорт анасы булырга теләгән кызларыбызга шул югарыда яздыкым һөнәрләрне өйрәнми һич мөмкин булмаганны, ихтыяҗ вакытында идән юучы, караучы булганчы, үзенең инәсе илә көн күрсә, тагын да яхшы булачактыр. «Һөнәрле үлми, һөнәрсез көн күрми» – бабаларыбызның сүзедер.

Фатыймаи-Фәридә
Сибирия. 1912. 19 август. № 26

Химаясезләр[2]

Тормышка өстән генә караганда һәркемнең шәхси низам[3] илә тәэмин ителгән кебек күренә. Фәкать тормышның эченәрәк кереп карасак, мәмләкәтнең нинди низамлы булуына карамыйча, әллә нинди хаксызлыклар, инсаннарның бер-берсе өстеннән җәбер вә золымнар итдекләрене күреп, гакылдан язар хәлгә киләсең. Әгәр тормышның эчене актара башласак, ирексез, инсаннар арасында тору урмандагы бүреләр арасында тору кебек, дип уйлыйсың. Әгәр син дә тешләреңне шыкырдатып, бугазыңнан буам дия каршы торсаң, синең илә һәркем яхшы. Инде аз гына йомшак булдыңмы, яки үз-үзеңне химаядән гаҗиз булырлык зәгыйфь булдыңмы, анда инде эш бетте. Сине бер кем дә кызганмый да, бу бит химаясез дими, хәленнән күпме килсә, шулай синнән файдаланып, синең бөтен вөҗүдең[4], хәятың вә истикъбалеңне[5] үзенең пычрак хәятенә корбан итәргә генә карый. Инсан хайваннарның тире вә итләре илә үзенең вөҗүдне ничек сакласа, үз туганы инсан берлә дә шулай ук үз вөҗүден вә хәятен файдаландырырга тырыша. Затән,[6] инсаннарның иң күп кыйсме[7] дә азрак бер сыйныфның рәхәте өчен дөньяда тора, җәфа күрә, кыенлык, төрле золым вә җәберләр күрәдер.

Мин монда, әлбәттә, аларның һәммәсе тугрысында язмыйча, бары аларның иң кызганыч хәлдә булганнары хакында гына бер-ике сүз әйтеп китмәкче булам. Ул кызганыч химаясезләр дә, табигый, без татарлар арасындагы асраулар. Бу бичаралар, хосусан, боларның яшьрәкләре, дөньяда иң химаясез мәзлумәләр дияргә лаеклыдырлар. Боларны беркем телгә алып кызганып сөйләми, болар хакында беркем язмый, боларны белгән, ишеткән бер кеше юк. Әмма бу мәзлумәләрнең хәлләренә якынрак килеп карасаң, исең китә. Егерменче

[1] Тәэсис ителгәнгә – төзелгәнгә.
[2] Химаясез – яклаучысыз.
[3] Низам – тәртип, кагыйдә.
[4] Вөҗүдең – барлыгың.
[5] Истикъбалеңне – киләчәгеңне.
[6] Затән – нигездә.
[7] Кыйсме – өлеше.

гасырда мәдәни бер мәмләкәттә андый инсаниятсезлекләр, андый җәбер вә золымнар булуына ышанасың килми, фәкать тормышта шундый хакыйкатьләргә очрыйсың, шундый куркыныч сценалар күрәсең ки, үзеңне әллә нинди коруне уля[1], коруне вөста[2] вакытларына кайтарып, коллар заманасында кебек хис итәсең.

Башка мәдәниятлерәк халыкларда бу кеби мәзлум вә мәзлумәләрнең химаясенә матбугат йитешәдер. Матбугатта һәрвакыт язалар, сөйлиләр, шуның илә яхшы ук зверь инсаннарны да бераз инсаниятчәрәк мөгамәлә итәргә мәҗбүр итәләр. Бездә исә ул да юк. Безнең матбугат андый мәзлумәләр хакында язу илә күп шөгыльләнми. Шуңарга күрә бездәгеләр бөтенләй химаясезләр.

Укучыларга минем бу сүзләремнең хаклыкны исбат юллы шушы химаясезләр хәленнән кечкенә генә картина гарыз итәмен. Ул мәзлумәләрнең хәлен яхшы ук ачык күрсәткән бу картина идарәгә килгән бер мәктүбтән истинбат ителәдер[3]. Ул бичараларның хәлен шушы алынган кадәресе дә бик ачык күрсәткәнгә, мәктүбе бөтенләй дәрҗ ителмичә[4], бик мөһим урыннарын гына аламын.

«Томскида бер чибәр генә интеллигент моннан берничә еллар мөкаддәм[5] эчке Русиядән 8–9 яшьләрендә бер кыз алып килгән иде. Үзләренең сүзләренә күрә дә һәм читтә әйтүләргә караганда да бу кыз ул әфәндегә бик якын, хәтта, бәгъзы риваятькә күрә, бертуган карендәш, имеш. Бу әфәнде ул кызны аннан Томскида укытырга диеп алып килгән. Фәкать ул бичара кыз Себергә укып, гыйлем алырга түгел, бәлки уголовный эш илә хөкем ителеп, каторгага килгән дияргә ярыйдыр. Ул бичара мәзлумәнең хәле каторжан хәленнән дә күп яман идекен аны менә шушы эшләрне эшләве бик ачык күрсәтә.

Ул һәр көн Том елгасыннан көянтә илә (җәе-кышы) 5–6 чиләк су китерә (кызның бәдәненә караганда, 7–8 яшьлек кызлар кадәр генә). Көянтә үзләрендә юк. Аны тирә-күршедән эзләп сорап ала. Кыш көнендә 25–30 градус суыкларда кич илә Том елгасына төшереп, керләр юа. Көндез төшермиләр. Кешедән оялалар. Болай да алар торган урамдагы рус җәмәгате бу кызның хәленә зар еглыйлар диярлек, бу мәзлумәне һәрвакыт кызганалар, анарга киченнән тыш эш эшләдеке өчен, һәрвакыт булышалар. Суын илтешәләр вә башка төрле ярдәмдә булыналар. Һәр көн өенең эчке катына утын ташый, аннан помой төшереп түгә. Базарга четверть шешә күтәреп төшәрәк, аннан сөт күтәреп кайта. Ул гына аз, анда әле абзасының кибеттән ләкәтә сатып йөргәнен бер почмакта туңып-катып көтеп торадыр. Әллә нигә бер мунчага бара, шунда да кич сәгать 9 да бер үзе барып, аннан кайткач, капка төбендә туңып, еглап, сәгатьләп, капка ачылганны көтеп торадыр. Әгәр кем булса, кызганып (марҗалардан кызганучылар күп

[1] Коруне уля – борынгы гасырлар.

[2] Коруне вөста – урта гасырлар.

[3] Истинбат – нәтиҗә чыгарыла.

[4] Дәрҗ ителмичә – теркәлмичә.

[5] Мөкаддәм – элек.

була), көянтә илә суын илтешсәләр яки башка бер эшенә булышсалар, өйгә кайткач, кызга интеллигент әфәнденең интеллигенткасы тарафыннан (нигә кешеләргә үзеңне кызганыч күрсәтәсең диеп) яхшы гына йодрык төшкәли, имеш. Шуның өчен бичара бала, еглап булса да, ярдәм иттермәскә тырышадыр.

Менә бу – бичараның өйнең тышында эшләгән эшләре. Ә өйнең эчендә эшләгән эшләрен бер Алла үзен генә белә инде. Аның көненә күпме йодрык йийгәннәрен[1]сөйләүчеләр дә бик күп. Шуның илә бәрабәр боның өсте-башы бик начар йөртелә. Бәгъзы бер рус вә мөселман ханымнары тарафыннан баланы кызганып, киемнәр бирсәләр дә, ул кызның үзенең сөйләвенә күрә, анарга ул киемнәрне кияргә бирмиләр, бәлки үз кызларына кидерәләр, имеш.

Кызның кулына каләм вә китап тотканы юк диярлек. Һәм булырга да мөмкин түгел. Ул һаман эштә. Бичара үзенең тираннары күрмәгәндә генә бик ышанычлы кешеләргә үзенең серен ача, имеш. Бер ханымның сөйләвенә күрә, кыз еглап, шушы сүзләрне сөйләгән: «Әй канатым булса! Өйгә очып кына кайтыр идем. Өйгә хат язганда мине бик яхшы укый, бик үсте инде, диеп язалар. Кая инде ул миңа укулар да, үсүләр!?» Кыз үзенең бик ышанычлы кешеләргә качып кына сөйлән, әгәр минем зарланганымны ишетсәләр, мине орыша вә кыйныйлар, диеп әйтә, имеш».

Мәктүбнең шушы йиренә кадәр күчердем. Мәктүбтә әле тагын бик күп нәрсәләр бар, кызның күршеләрдән һәр көн күмер, су теләнүләре. Тапмый кайтса, йодрык ашаулары, тагын әллә нәрсәләре бар. Фәкать укучыларга андый бичараларның ни хәлдә булганнарын бераз күз алдына китерер өчен шул кадәресе дә йитәр диеп уйлыйм.

Менә бу зыялы бер әфәнденең үз туганына кылган мөгамәләсе, әгәр без инде зыялы булмаганнарның чит кеше балаларына кылган мөгамәләләрен алсак, картина тагын куркынычрак кына әйләнәдер. Шушындый бичаралар 8–9 яшеннән шулкадәр җәбер вә золым астыннан надан көенчә үскәч, дөньяда йодрык илә әмер итүдән башка бер нәрсә белмәгәч, ишетмәгәч, алардан нинди аналар йитешсен дә, ул аналардан нинди балалар тусын. Алардан нинди гаилә хасил булсын?! Ә бондыйлар бит күп.

Менә болар – тормышыбызның иң начар яклары булып, киләчәктәге буынга иң начар яктан тәэсир итә торган җәһәтләредер. Шуның өчен безгә бу бичараларны да бөтенләй илтифаттан чыгармыйча, боларның ярдәменә дә җитешкәләргә кирәк.

Сибирия. 1913. 10 март. № 85

Текстны басмага әзерләде:

Хәсәнова Айгөл Наил кызы,

ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге фәнни хезмәткәре

[1] Йийгәннәрен – ашаганнарын, бу урында: кыен күргәнен.